

Református lelkészi gyűjtemények a Teleki-Bolyai Könyvtárban¹

Teleki Sámuel gyűjteménye a kezdetektől befogadta a református értelmiségiektől fennmaradt köteteket, a marosvásárhelyi Kollégium tanári Nagykönyvtárának beolvadásával (1955–1962) pedig jelentősen gyarapodott a Teleki–Bolyai Könyvtár állományának e része. A kiadott és a most készülő katalógusokat² böngészve számos 16–17. századi nyomtatvány tárul a kutató elé, amelyek egykori tulajdonosa ebből a körből került ki.³ Az alábbiakban három jelentős 17. századi vezető ortodox református lelkész: Miskolci Csulyak István (1575–1645) zempléni esperes, valamint id. Geleji Katona István (1589–1649) és Tofeus Mihály (1624–1684) erdélyi püspökök könyves hagyatékának feltárását mutatjuk be.

A disszertációm részeként elemeztem Miskolci Csulyak és Tofeus könyves műveltségét, a kutatás közben találtam rá a Geleji Katonától fennmaradt kötetekre. Mindhárom hagyaték szétszóródott a tulajdonos halála után, ma Budapesttől Székelyudvarhelyig több muzeális gyűjtemény őrzi a darabjaikat. Kettejük könyvjegyzéke a Teleki Tékában maradt fenn: a Geleji Katonáé egy jórészt heidelbergi nyomtatványokat tartalmazó kolligátumban.⁴ Tofeus Técsi János által 1697-ben készített listája sokáig lappangott, érdeklődésemre 2016 januárjában találtak rá a Téka könyvtárosai az irattári rendezetlen anyagok között. A most előkerült Técsi-féle kéziratról másolta Koncz József azt a példányt, amelyből az *Adattár* 16/3. kötetének szerkesztői dolgoztak.⁵

Miskolci Csulyak István könyvei

Miskolci Csulyak István 1575-ben született Tolcsván, ároni (lelkészi) családba. Az alsó fokú iskolái után Bodrogkeresztúron, Sárospatakon, Sátoraljaújhelyen, majd Thököly Miklós

¹ A tanulmány a Reformáció Emlékbizottság REB-16-1-KUTATAS-0009 számú pályázatának támogatásával készült.

² *Catalogus librorum sedecimo saeculo impressorum Bibliothecae Teleki-Bolyai: Novum forum sicolorum*, comp. SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály [et al.], Targu Mureș, Biblioteca Județeană Mureș, 2001, I–II.; A gyűjtemény most készülő 17. századi possessor-katalógusát az intézmény munkatársainak köszönhetően használhattam.

³ A katalógusok mutatóiban szereplő néhány egykori tulajdonos: Ajtai Abod Mihály (1704–1776) enyedi tanár, Apáczai Csere János (1625–1659) kolozsvári tanár, Bod Péter (1712–1769) magyarigeni lelkész, Buzinkai Mihály (1630–1683) pataki tanár, Csulai György (?–1660) püspök, Eszéki T. István (1641?–1707) esperes, Geleji Katona István (1589–1649) püspök, Horti István (1630–1689) püspök, Kaposi Juhász Sámuel (1660–1713) sárospatak–gyulaféhevári tanár, Keserői Dajka János (1580–1633) püspök, Kovásznai Tóth Sándor (1730–1792) marosvásárhelyi tanár, Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) orvos, enyedi tanár, Pósházi János (1628–1686) sárospatak–gyulaféhevári tanár, Szegedi Kis István (1505–1572) püspök, Szathmári Pap János (1657?–1708) esperes, Tofeus Mihály (1624–1684) püspök.

⁴ Jelzete: Bo-22675

⁵ Jelzete: CB IV/182 d. A Koncz-féle másolat lelőhelye: OSzK MSS Analecta.

nevelőjeként 1600-tól újra Patakon tanult. Kitűnő latin és görög tudását itthon alapozta meg. Az ifjú báró praeceptoraként 1601-től Görlitzben a szónoklattan és a költészet, 1603-tól Heidelbergben a teológia területén tökéletesítette magát.⁶ 1607 júliusától Tarcalon rektorkodott. 1608 decemberétől a Rákóczi család birtokainak központjában, Szerencsen, 1612 februárjától Miskolcon, 1616 márciusától haláláig Olaszliszván lelkészkedett. 1629-ben megválasztották zempléni esperesnek, amely tisztségben püspöki jogkörrel rendelkezett.⁷ Bethlen Gábor kétszer is elhívta tábori lelkészének, ám a szolgálatra különböző okok miatt nem került sor.⁸ 1645 decemberében hunyt el, 1646. január 4-én temették el Olaszliszván.

Esperesként szorgalmasan látogatta az eklézsiákat, a vizitációk során keletkezett dokumentumok felbecsülhetetlen források.⁹ A református ortodoxia védelmezőjeként az egyháztörténet¹⁰ olykor elmarasztaló ítéletén túl az irodalomtörténeti kézikönyvek¹¹ a késő-humanista alkalmi költészet szerzői között tartja számon. Életművének az utóbbi évtizedekben legbuzgóbb kutatója, Szabó András úgy értékelte a személyét, mint aki a „humanizmus egyfajta provinciális válfaját megpróbálta a konzervatív egyházpolitikával összeházasítani”.¹²

A heidelbergi évek alatt háromszor volt David Pareus respondense. Az első disputáció *De Sacra Scriptura* (1604), a második *De lege et evangelio* (1605), a harmadik *De civili et ecclesiastica potestate* (1607) címmel jelent meg.¹³ A sógora fiának születésére írott

⁶ PÉCSELI KIRÁLY Imre, MISKOLCZI CSULYAK István és NYÉKI VÖRÖS Mátyás *versei*, sajtó alá rend. JENEI Ferenc, KLANICZAY Tibor, KOVÁCS József, STOLL Béla, Bp., Akadémiai K., 1962 (Régi magyar költők tára, XVII. század, 2), 302.

⁷ *Magyarországi magánkönyvtárak, I, 1533–1657*, sajtó alá rend. VARGA András, Bp., MTA Könyvtára, 1986 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 13), 61–78. ; *Új magyar irodalmi lexikon*, főszerk. PÉTER László, Bp., Akadémiai K., 1994, II, 1388. Életrajzi adatainak sajátkezü feljegyzését lásd: MISKOLCI CSULYAK István, *Diarium apodemicum*, 264r–266v. Jelzete: OSzK Oct. Lat. 656.

⁸ HELTAI János, *Adattár a heidelbergi egyetemen 1595–1621 között tanult magyarországi diákokról és pártfogóikról = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve*, 1980, szerk. V. WALDAPFEL Eszter, Bp., OSzK, 1980, 303.

⁹ Lásd: *Református egyház-látogatási jegyzőkönyvek 16–17. század*, szerk. és utószó DIENES Dénes, Bp., Osiris, 2001, (Millenniumi magyar történelem, Források). ; *Zempléni vizitációk 1629–1671: Miskolci Csulyak István zempléni esperes és hivatali utódainak feljegyzései*, szerk. DIENES Dénes, Sárospatak, SRK Tudományos Gyűjteményei, 2008 (Acta Patakina, 21).

¹⁰ Zoványi Tolnai pártján állva, elfogultan ítéli meg Miskolci Csulyakot, akiről a hatalmához végtelenig ragaszkodó, életfogytig választott, velejéig konzervatív, a fennálló állapotokat védelmező esperes képét rajzolja meg. A kettejük között zajló vita csúcspontja Tolnai pataki tanársága és Miskolci Csulyak 1642. évi kollégiumi vizitációja volt. Lásd: ZOVÁNYI Jenő, *Puritánus mozgalmak a magyar református egyházban*, Bp., Hornyánszky, 1911, 77–84.

¹¹ *A magyar irodalom története, II, A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*, szerk. KLANICZAY Tibor, Bp., Akadémiai K., 1964, 107–108. ; *Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Bp., Akadémiai K., 2010 (Akadémiai kézikönyvek), 213–214.

¹² SZABÓ András, *A késő humanizmus irodalma Sárospatakon: (1558–1598)*, Debrecen, Hernád, 2004 (Nemzet, egyház, művelődés, 1), 67–68.

¹³ RMK III. 5828. Az értekezések PAREUS *Collegiorum theologorum...* című gyűjteményében jelentek meg, önálló kiadásuk nem ismert.

üdvözlésén¹⁴ kívül Sebastian Ambrosiushoz,¹⁵ Stephanus Kegeliushoz,¹⁶ és mecénása fiához¹⁷ írott versét is kinyomtatták.

Csulyak összesen 381 tételt jegyzett fel a naplójába, a könyvjegyzéke az Adattár 13. kötetében jelent meg.¹⁸ A tételek részletessége messze felülmúlja az átlagot: szinte minden esetben ismerjük a könyvek szerzőjét, címét, a kiadás helyét és idejét, így a megszerzett műveket kevés kivétellel azonosíthatjuk. A kézbe vehető köteteken többnyire az „S. P. M.” monogram („Stephanus Pastor Miskolcinus”) szerepel supralibrosként, a korabeli gyakorlatnak megfelelően kiegészítve a szerzés évével. A possessorbejegyzései mellett feltűnik a jelmondata, a 27. zsoltár 1. verséből vett részlet: „Jehova illuminatio et spes vitae mea”, azaz: „Az Úr az én világosságom és üdvösségem”. Eddig összesen 14 kötetét azonosítottam, ebből hármat őriznek a Teleki Tékában (bennük 5 művet).¹⁹

Az első a jezsuita Johannes Osorius prédikációit tartalmazza.²⁰ Csulyak 1607. évi supralibrosával és címlapján a jelmondatával a könnyen azonosítható kötetek közé tartozik. Talán a fia, Csulyak Gáspár erdélyi exuláns lelkész közvetítésével kerülhetett Erdélybe, majd 1711-ben a mikházi ferencesekhez, s annak 1948. évi feloszlata után a kollégiumi könyvtárba. Számos kézíratos megjegyzéssel és kiemeléssel találkozunk a lapjain, a hátsó szennylapokon Csulyak listázta az egy bibliai könyvhöz tartozó prédikációk lelőhelyét.

A második egy „S. P. M. 1604” supralibrosszal ellátott kolligátum,²¹ benne David Pareusnak egy eukarisztiai értekezése, Daniel Tossanusnak a *De senectute tractatus Christianus et consolatorius* című írása és a *Theodorus Beza redivivus* című pamfletet, amelyben a genfi lelkészek cáfolták azt a rosszindulatú pletykát, miszerint Beza az utolsó óráiban áttért katolikusnak.²² A kötet Csulyaktól Buzinkai Andráshoz, s tőle a Sárospataki-Marosvásárhelyi Kollégiumba vándorolt.

A harmadik kötet a polemika körébe tartozik, John Jewel és Thomas Harding vitájának két kiadványával.²³ Érdekessége, hogy Csulyaktól Tofeushoz, tőle pedig 1755-ben,

¹⁴ RMK III. 990.

¹⁵ RMK III. 989. Thököly Miklóssal együtt.

¹⁶ RMK III. 995.

¹⁷ RMK III. 1028.

¹⁸ *Adattár* 13, 61–78.

¹⁹ Jelzete: 0708, Tf-119, Bo-5905. Utóbbira lásd: SIMON Melinda, *Egy XVII. századi erdélyi értelmiségi család könyvműveltsége*, MKSz, (114)1998, 1–12, 6.

²⁰ Jelzete: 0708. Lásd: *Cat. Teleki-Bolyai* 2001, II, 31. (O 67)

²¹ Jelzete: Bo-5905. ; *Cat. Teleki-Bolyai* 2001, II, 176. (T 48); Lásd: SIMON 1998, 6.

²² Lásd: Kirk M. SUMMERS, *Morality After Calvin: Theodore Beza's Christian Censor and Reformed Ethics*, Oxford, Oxford University Press (Oxford Studies in Historical Theology), 321.

²³ Jelzete: Tf-119

Szebenben az ekkor alig 16 éves Teleki Sámuelhez vándorolt, aki később nyomtatott ex libris-szel is ellátta.

Geleji Katona István könyvei

A kora újkor egyik legjelentősebb erdélyi püspöke a heves megyei Gelejen született 1589-ben. Monokon, Abaújszántón Göncön, Sátoraljaújhelyen, és Sárospatakon tanult, ahol 1613-ban széniorrá választották. Beregszászi rektorság után Heidelbergben peregrinált, először 1615. november 6-án iratkozott be,²⁴ 1617-ig tanult az egyetemen, ezalatt többször is disputált Pareus elnökletével.²⁵ Hazatérve a gyulafehérvári kollégiumban rektorkodott, majd 1619 tavaszától 1620 őszéig ifj. Bethlen István, a fejedelem unokaöccsének kísérőjeként ismét a pfalzi egyetemen tanult. 1621 novemberétől haláláig az egymást váltó református fejedelmek udvari lelkészeként működött. 1633 elején megválasztották a gyulafehérvári egyházmegye esperesének, majd ugyanazon év júniusában erdélyi püspöknek.²⁶

Kitartóan vitázott az unitáriusokkal, a szombatosok visszaszorításához vezető *Dési complanatio* létrejöttében is jelentős szerepe volt. Az 1634 februárjában tartott gyulafehérvári zsinat a vezetése alatt látott hozzá a protestáns egyházak egyesítésének, sikertelenül. 1646-ban a szatmárnémeti zsinaton elfogadott puritanizmus-ellenes végzéseket szintén az ő elnökletével fogadták el, s emellett több puritán értelmiségit megintettek.²⁷ Ugyanezen zsinat bízta meg egy új törvénykönyv (az egyház életét a 19. század elejéig meghatározó) *Geleji-kánonok*²⁸ és egy új ágenda²⁹ szerkesztésével. Befejezte az elődje, Keserői Dajka János által szerkeszteni kezdett *Öreg graduált*.³⁰ 1649. december 12-én hunyt el utódok nélkül.³¹

Kéziratban maradt számos munkája mellett a kiadottak között szerepelnek a Károlyi Zsuzsanna fejedelemasszony felett tartott gyászbeszédék (*Exequiarum caeremonialium*,

²⁴ SZÖGI László, *Magyarországi diákok németországi egyetemeken és akadémiákon 1526–1700: Ungarländische Studenten an den deutschen Universitäten und Akademien 1526–1700*, Bp., ELTE Levéltára, 2011 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 17), 847.

²⁵ Lásd: RMK 1197, 6089.

²⁶ ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. LADÁNYI Sándor, 3. jav. bőv. kiad., Bp., MRE Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977, 213–214. ; NAGY Géza, *A református egyház története 1608–1715*, sajtó alá rend. KURTA József, névmutató BELLÁGHÉ NAGY Rózsa, Máriabesnyő, Gödöllő, Attraktor, 2008 (Historia incognita, 22), I, 228–230.

²⁷ GÁL Lajos, *Geleji Katona István igehirdetése*, Debrecen, [k. n.], 1939 (Theologiai tanulmányok, 60), 16. (Klly. a Theologiai Szemle XV. évf. 1–3. számából.)

²⁸ RMNy 2260.

²⁹ Nyomtatásban nem jelent meg, ma kéziratban sem ismert.

³⁰ RMNy 1643. ; Lásd: KURTA József, *Az Öreg Graduál századai Erdélyben*, Kolozsvár, Erdélyi Református Egyházkerület, 2002 (Erdélyi Református Egyháztörténeti Füzetek, 8).

³¹ ZOVÁNYI 1977, 213–214. ; NAGY Géza, *A református egyház története 1608–1715*, sajtó alá rend. KURTA József, névmutató BELLÁGHÉ NAGY Rózsa, Máriabesnyő, Gödöllő, Attraktor, 2008 (Historia incognita, 22), I, 228–230.

1624).³² Vaskos prédikációsköteteiben (*Praeconium evangelicum* I–II,³³ *Titkok titka*,³⁴ *Váltság titka* I–III³⁵) összesen 440 beszéde jelent meg, mintát adva a szolgatársaknak. A nyomtatott prédikációit korábban Gál Lajos elemezte, eredményeit alig hasznosította az utókor.³⁶ „A magyar nyelvtudomány, helyesírás és nyelvművelés kibontakozásának szempontjából alapvetőnek számító” *Magyar grammatikáskában* foglalta össze a helyesírási elveit.³⁷

Geleji Katona könyvei eddigi ismereteink szerint jórészt Marosvásárhelyen maradtak fenn, s egy kivételével (amely Teleki Sámuel ex librisét viseli), a Református Kollégiumból kerültek be a Teleki–Bolyai Könyvtárba. A gyűjteményben 30 kötetét azonosítottam, bennük összesen 88 művel. Az itt kézbe vehető kötetek közel negyede, 7 kötet (11 mű) nem szerepel a Geleji Katona által 1615 és 1620 között összeállított jegyzékén, pedig a kötésre nyomott supralibrosok tanúsága szerint többségében ezeket is éppen abban az időszakban vásárolta és köttette be.³⁸ Mindez arra figyelmeztet, hogy a későbbi püspök *Adattár* 16/3. kötetben megjelent 109 tételes jegyzéke messze nem teljes, nem csak a következő évtizedek szerzeményeit nem tartalmazza, hanem az összes peregrinációja alatt vásárolt könyvét sem.³⁹

Geleji Katonával kapcsolatban elsőként egy olyan jelenségre szeretnénk felhívni a figyelmet, amelyhez hasonlóval eddig nem talákoztunk a korszak református könyvgyűjtői között. A possessorbejegyzések mellett gyakran olvashatjuk a tulajdonos jelmondatát („symbolum”, szinte kizárólag a Szentírásból vett idézetek formájában), ám ez többnyire egy, maximum két variánst jelent.⁴⁰ Ezzel szemben Geleji Katona neve mellett eddig kilenc latin és egy héber nyelvű idézetet találtam, egy kivételével bibliai locusokat:

- Róm 4,6 (Zsolt 32,1–2) és Róm 3,28.⁴¹

³² RMNy 1307. ; Lásd: MIKÓ Gyula, „Mivel én is csak ember voltam”: *Az Exequiae principales és az Exequiarum coeremonialium libri gyászbeszédei: doktori (PhD) értekezés*, Debrecen, Debreceni Egyetem BTK, 2007, 174–246.

³³ RMNy 1720, 1825.

³⁴ RMNy 2103.

³⁵ RMNy 2124, 2197, 2298.

³⁶ Lásd: GÁL 1939, 1–221.

³⁷ RMNy 2103.

³⁸ Lásd pl.: Bo-1407: „S. K. G. 1619” ; Bo-1408: „S. K. G. 1619”.

³⁹ *Erdélyi könyvesházak, III, 1563–1757: A Bethlen-család és környezete: Az Apafi-család és környezete: A Teleki-család és környezete: Vegyes források*, sajtó alá rend. MONOK István, NÉMETH Noémi, VARGA András, Szeged, Scriptum, 1994 (Adattár XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmainak történetéhez, 16/3), 3–8.

⁴⁰ Miskolci Csulyak István és Tofeusz Mihály református lelkészek könyves műveltsége: *Doktori (PhD) értekezés*, Debrecen, Debreceni Egyetem Irodalomtudományok Doktori Iskola, 2016, 22–23.

⁴¹ „Rom. 4. 6. ex Ps. 32. Beatus homo cui Deus imputat justitiam absque operibus. Et: Rom. 3. 28. Colligimus ho(min)em justificari fide absque operibus legis.” (Jelzete: Bo–2088)

- Zsolt 32,1–2 és Róm 4,7–8.⁴²
- Gal 1,8.⁴³
- 1Ján 1,7.⁴⁴
- 2Cor 7,10.⁴⁵
- 1Móz 1,31 és Róm 5,12.⁴⁶
- Fil 2,13.⁴⁷
- Róm 6,23.⁴⁸
- Péld 1,7 (héberül).⁴⁹
- A tévesen Ovidiusnak tulajdonított, sokak által idézett szállóige egy variánsa: „Ovidius. Usus et ars docuit quod que scit [eredetileg: *sapit* – O. R.] omnis homo.”⁵⁰

Egy többkötetes Bellarminus-műben kötetenként eltérő szimbólumokat olvashatunk.⁵¹ Az ószövetségi idézetek többnyire megegyeznek a Junius–Tremellius-féle (héberből készült) latin fordítás szövegével, az újszövetségi pedig közel állnak a Beza-féle (görögből készült) latin verzióhoz,⁵² de Geleji Katona nem követte szolgálai módon a nyomtatott latin bibliák szövegét. Időnként eltérő szórenddel találkozunk, vagy más szavakkal adta vissza a locus szövegét, vagyis a latin és magyar fordításokat mellőzve az eredeti héber és görög szövegeket „ad hoc” fordítva jegyezhetette le a fenti igehelyeket. Korábban a bibliafordítási szokásait vizsgáló Gál Lajos részben hasonló eredményre jutott,⁵³ ám meg kell jegyezni, hogy a Gál bőséges

⁴² „Psal. 32. 1. 2. Rom. 4. 7. 8. Beati quibus remissae sunt legis transgressionibus, et quor(um) tecta sunt peccata. Beatus vir cui dominus no(n) imputavit peccatu(m).” (Jelzete: Bo–5235)

⁴³ „Galat. 1. 8. Etiam si nos, aut Angelus e coelo evangelizet vobis praeter id quod vobis evangelizavimus, anathema esto.” (Jelzete: Bo–2092, tom. 2.)

⁴⁴ „I. Joh. 1. 7. Sanguis Jesu Christi filii dei purificat nos ab omni peccato.” (Jelzete: Bo–2092, tom. 3/1–2.)

⁴⁵ „2 Cor. 7. 10. Quae secundum deum est tristitia, ea resipiscentiam efficit ad salutem; cuius nunqua(m) poeniteat mundi vero’ tristitia mortem efficit.” (Jelzete: Bo–2092, tom. 3/3.)

⁴⁶ „Genes. 1. 31. Vidit Deus omnia quae fecerat et era(n)t valde bona. Sed per unu(m) hominem peccatum in mundu(m) introiit, ac per peccatu(m) mors, et ita in o(mn)es haec mors pervasit in quo o(mn)es peccaverunt. Rom. 5. 12.” (Jelzete: Bo–2092, tom. 4.)

⁴⁷ „Philip. 2. 13. Deus is est qui efficit in vobis et velle et perficere pro benevolu suo libitu.” (Jelzete: Bo–2093)

⁴⁸ „Rom. 6. ult. Stipendium (sic!) peccati mors, donum autem dei est vita aeterna, in Christo Jesu Domino nostro.” (Jelzete: Bo–2093a)

⁴⁹ „Prov. 1. 6. [helyesen: 7. vers – O. R.] יראת יהוה ראשית דעת” (Jelzete: Bo-3295, coll. 1.). A héber szöveg azonosításában nyújtott segítséget Vargáné Katona Ildikónak köszönöm.

⁵⁰ „Amit csak tud az ember, a gyakorlat és a mesterség tanította meg.” (Jelzete: Bo-5305) Lásd: *Polythecon*, cura et studio A. P. ORBÁN, Turnhout, Brepols, 1990 (Corpus Christianorum, Continuatio Mediaevalis, 93), 212. (Lib. IX, Cap. XIII, 232.)

⁵¹ Jelzete: Bo-2092

⁵² Az összehasonlítás során használt kiadás: *Biblia sacra sive Testamentum Vetus* ab Im. TREMELLIO et Fr. JUNIO *ex Hebraeo Latine’ redditum et Testamentum Novum* a’ Theodoro BEZA e’ *Graeco in Latinum versum*, Amsterdam, Johannes Janssonius, 1648, 8°.

⁵³ GÁL 1939, 35–77. „Geleji Katona István a latin nyelvre maga fordította a textusait, és ebben Béza Tódort követte – eltérőleg Szcenci Molnár Alberttől, – aki Tremelliust követi. (...) ha eltérnek is sokszor egymástól

példatárúal szolgáló vaskos prédikációs kötetekkel szemben itt mindössze néhány sornyi szöveg állt a rendelkezésünkre. A sokféle igehely használatának okát keresve vegyünk most egyetlen jellemző példát: David Pareus Bellarminus ellen a megigazulásról (*De justificatione*) írott munkájának⁵⁴ címlapjára két idézetet is felvezetett a peregrinus Katona. Az első: a Róm 4,6 („ex Ps. 32.” megjegyzéssel): „Beatus homo cui Deus imputat justitiam absque operibus”, azaz: Boldog ember, „kit Isten igaznak tulajdonít cselekedet nélkül”. A második: Róm 3,28 „Colligimus [*igitur* – Beza fordítása alapján kieg.: *O. R.*] hominem justificari fide absque operibus legis”, azaz: „Az ember igazul hitnek általa, az törvénynek cselekedeti nélkül”.⁵⁵ Vagyis mindkét locus a protestánsok által az egyedül a hit által történő üdvözülésről vallott, a jócselekedetek érdemszerző erejét tagadó elvet erősíti meg, amely jelentős ütközőpont volt a katolikus féllel folytatott polémiák történetében. Az idézeteket tehát a megszerzett művek tartalmához rendelhette hozzá.

A kötetek tartalmi elemzése arra mutat, hogy többségében tipikusan olyan munkákkal találkozunk, amelyekről a tulajdonos ismerete nélkül is valószínűsíthetnénk, hogy egy (heidelbergi) teológushallgató szerezte be őket a peregrinációja során. Gyakran bukkannak fel a Pareus életművéhez kapcsolódó nyomtatványok: az *Irenicum*, az *Exercitationum philosophicarum et theologicarum*, valamint a jórészt magyar diákok (köztük Geleji Katona) közreműködésével létrejött *Collegium Theologorum* egybekötött első és második kötete.⁵⁶

Pareus katolikusokkal szemben kifejtett polemikus munkásságáról tanúskodik a Bellarminus elleni három, valamint a jezsuiták ellen írott két további műve.⁵⁷ Velük szemben Bellarminus *Disputationes*-sorozata tűnik fel, 7 kötetben.⁵⁸ A katolikus fél hivatalos álláspontjának számító gyűjtemény cáfolata fontos része volt a heidelbergi teológiai stúdiumoknak is.⁵⁹ Geleji Katona pergamenbe kötött, supralibrosszal ellátott példányai helyenként sűrű aláhúzásokat és lapszéli jegyzeteket tartalmaznak. Ugyancsak Bellarminus volt a célpontja Matthias Sutlivius (Sutcliffe) bűnbocsánattal kapcsolatos vitáinak, amelyet Gabriel Povelusnak (Powell) az Antikrisztusról és az ő egyházáról írott munkájával

Béza és Geleji Katona, ugyanakkor egyéb tekintetben teljesen meg is egyeznek. Tremelliust is figyelte, – erre különben a V[álság] T[itka – kieg.: O. R.] beszédeiben számtalanszor – hivatkozik is egyes szómagyarázatainál, – azonban általában mégsem őt követi, hanem Bézát.” (Lásd: *Uo.*, 49.)

⁵⁴ Jelzete: Bo-2088. A kötet megjelenését követően 4 évvel maga Geleji Katona is disputált Pareusnál a megigazulásról.

⁵⁵ Mindkét magyar fordítás a *Hanau Bibliából* származik.

⁵⁶ Jelzete: Bo-1074, Bo-5305 coll. 1., Bo-5906

⁵⁷ Jelzete: Bo-5305

⁵⁸ Jelzete: Bo-2092

⁵⁹ HELTAI János, *Irenikus eszmék és vonások Pécseli Király Imre műveiben = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai K., 1987 (Memoria saeculorum Hungariae, 5), 209–230, 209.

kötetett egybe a peregrinus Katona.⁶⁰ Két kisebb nyomtatvány a lengyelországi jezsuiták és evangélikusok vitáját közvetítette.⁶¹ William Whitaker fordította latinra a John Jewel püspök és az exuláns katolikus Thomas Harding között angol nyelven zajló évtizedes huzavona egyik darabját.⁶² A kryptokálvinista Simon Stenius Loyolai Szent Ignác életrajzának kritikája miatt került összeütközésbe az ingolstadti jezsuita Jacobus Greitserusszal, a vitasorozatból Stenius két válaszát szerezte meg Katona.⁶³ Nagy tekintélyű teológusok: a louvaini Cornelius Jansen és az „utrechti pápa” (Gisbertus Voetius) szabad akarat és kegyelem körül forgó vitájának dokumentuma volt az utóbbi 1635-ben kiadott *Desperata causa papatus* című írása, jelen ismereteink szerint ez volt Geleji Katona egyik legkésőbb beszerzett kötete.⁶⁴

A katolikusokkal vitázó kálvinista kiadványokkal szemben mindössze egyetlen antitrinitárius-ellenes munkát találtunk: a wittenbergi Balthasar Meisnerus Socinus elleni írását, amelyet 1621 januárjában, Kassán szerzett a lelkész.⁶⁵ Két másik összetartozó munka a wittenbergi lutheránus (Fridericus Balduinus) és a frankfurti kálvinista professzorok (Christophorus Pelargus) kurrens vitáit közvetítette.⁶⁶

Egy 56 műből álló vaskos kolligátumban⁶⁷ nyilvános disputációk nyomtatott téziszületeit és egyetemi beszédeket találtunk, főként Geleji Katona egykori heidelbergi tanárainak (Pareus, Bartholomaeus Coppen, Jacobus Alting, Georgius Sohnius és mások) munkáit.⁶⁸ Közülük 17 tartozik az RMK III. körébe. A hátsó szennylapon olvashatjuk a tulajdonos könyveinek jegyzékét. Az első kötéstáblához rögzítették a feltehetően eredetileg is a kötetbe hajtogatva őrzött különálló kéziratot, amely így tanúskodik az eredetéről: „Theses Doctoris D(avidis) Parei, propria manu scriptae, me Responde(n)te disputata Heidelb(ergae)”. A kézirat hitelességéről a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárban őrzött, Pareus autográf ajánlását tartalmazó 1612. évi genfi *Institutio*-kiadással⁶⁹ összevetve bizonyosodtam meg. Geleji Katona 1616. május 3-i *De certitudine fidei, gratiae, iustificationis, perseverantiae, salutis, praedestinationis deniq(ue) fidelium adversus epochn dubitationem*

⁶⁰ Jelzete: Bo-2370

⁶¹ Jelzete: Bo-22675, coll. 1–2.

⁶² Jelzete: Bo-2719

⁶³ Jelzete: Bo-5321

⁶⁴ Jelzete: Bo-1115

⁶⁵ Jelzete: Bo-5262

⁶⁶ Jelzete: Bo-22675

⁶⁷ Jelzete: Bo-22675

⁶⁸ GÁL 1939, 10.

⁶⁹ PERGER Péter, *Újabb adalék Dávid Pareus magyarországi kapcsolataihoz: Heidelbergi professzorok ajándékozó sorai Lővei Pellionis György kötetében* = „Kezembe vészem, olvasom és arról elmélkedem”, *emlékkönyv Fekete Csaba születésének 75. és könyvtárosi működésének 50. évfordulójára*, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, OLÁH Róbert, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2015, (Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai), 202–208.

*papisticum*⁷⁰ című disputációjának kéziratát Pareustól kapta, majd a nyilvános védés téziseit nyomtatásra előkészítve néhány pontban kiegészítette azokat.⁷¹

Ugyanezen kolligátum 47. darabja újabb adalékkal szolgál a magyar deák peregrinációjához. Az idősebb Friedrich Spanheim (1600–1649) 1617. július 4-én Heidelbergben nyilvános vitára állt ki Christophorus Jugnitiussal elnöklése alatt a *Disputatio physica de mundo* című értekezés megvédésére.⁷² A nyomtatvány címlapjának alsó részén olvasható Spanheim sajátkezű bejegyzése: „Praestantissimum et Doctissimum D(omi)n(um). Stephanum Ghelei ad opponendum officiose et humaniter invitatus”, majd alatta: „Respondens.” A kora újkori egyetemi disputációk három szereplője közül⁷³ általában kettőről tudósítanak a források, a praeses, azaz az elnöklő professzor, valamint a téziseket megvédő defendens vagy respondens diák személyét, az opponens ritkán kerül a kutatók látókörébe.⁷⁴

A kálvinista központok igehirdetői közül a zürichi Ludovicus Lavater és Raphael Eglinus Iconius prédikációit mutathatjuk fel,⁷⁵ valamint egy református gyűjteményekben igen gyakran felbukkanó Santes Pagninus-féle latin Szentírást, helyenként hosszabb terjedelmű marginálisokkal.⁷⁶

A nem teológiai tudományágak közül egy bölcséleti munkát mutathatunk fel: John Case (az Erzsébet-kori Anglia egyik kiváló filozófusa) Arisztotelész-kommentárját.⁷⁷ Feltűnik egy népszerű exemplum-gyűjtemény is: Gregorius Richterus görllitzi lelkész *Axiomata*-sorozatának mindhárom tagját (*Axiomata oeconomicorum, -ecclesiasticorum, -historicorum*), melyekben hatalmas mennyiségű citátumot kompilált egybe a szerző. Majd a Bellarminus-féle héber-, és a Johannes Gasbarus Myricaeus német orientalista szír nyelvtankönyvéből összeállított kolligátummal zárhatjuk a sort.⁷⁸

Ahogy láthattuk, a Geleji által beszerzett olvasmányok egészen frissek voltak, legtöbbjük a század első két évtizedének teológiai csatározásait jelenítették meg. Egyelőre

⁷⁰ RMK III. 6089. 309–314.

⁷¹ Bővebben lásd: OLÁH Róbert, *Geleji Katona István disputációjának fogalmazványa David Pareus autográf kéziratában*, Egyháztörténeti Szemle, 2015/3, 103–105.

⁷² *Disputatio physica de mundo* quam ... sub praesidio Christophori JUGNITII ... publicae disquisitioni subiicit Fridericus SPAHNEMIUS Amberga Palatinus, Heidelberg, typis Albinianis, 1617, in 4°.

⁷³ FREDMAN, JOSEPH S., *Disputations in Europe in the Early Modern Period = Hora Est!, On Dissertations*, Leiden, Universiteitsbibliotheek Leiden, 2005 (Kleine publicaties van de Leidse Universiteitsbibliotheek, 71), 32.

⁷⁴ Bővebben lásd: OLÁH Róbert, *Adalék id. Geleji Katona István és id. Friedrich Spanheim kapcsolatához*, Egyháztörténeti Szemle, 2016/4, 94–97.

⁷⁵ Jelzete: Bo-1374

⁷⁶ Jelzete: Bo-5235

⁷⁷ Jelzete: Bo-1990

⁷⁸ Jelzete: Bo-3295

nem tudok magyarázatot adni arra, hogy miért éppen ezek a munkák kerültek a marosvásárhelyi Kollégiumba. A könyvjegyzékén a harcos kálvinista kiadványok mellett alapvető dogmatikai, biblíamagyarázatos, filozófiai, logikai, retorikai, irodalmi és historikus munkák is helyet kaptak, ám ezek közül alig találunk néhányat a Teleki Téka mai állományában. Elképzelhető, hogy az utódok nélkül elhalt püspök eleve valamelyik kollégiumi gyűjteménybe szánta hagyatéka egy részét (a diákság számára hasznosnak vélt fenti műveket), majd Sárospatakról, Váradról, vagy Gyulafehérvárról vándoroltak Marosvásárhelyre a kötetek, ám erre utaló forrás vagy bejegyzés eddig nem bukkant fel.

Tofeus Mihály könyvei

Székelyhidi Tofeus (Tofaeus/Toufaeus, azaz: Tófői) Mihály 1624. szeptember 29-én született a partiumi Székelyhídon (ma: Săcuieu, Románia).⁷⁹ Székelyhídon, Váradon, Herepei szerint Gyulafehérvárott is tanult,⁸⁰ Kathona Géza szerint csak az első két helyen, mivel a külföldre indulók reverzálisát Szatmári Baka Péterrel együtt írta alá, aki váradi diák volt.⁸¹ 1646 őszén Franekerben matrikulált (1646. szeptember 26.), majd Utrechtben (1647), az akkor frissen akadémiává előlépett Harderwijkben (1648. szeptember 29.), végül pedig Leidenben (1648. december 5.) tanult.⁸² A Leiden előtti időkből származó egyik könyves bejegyzése szerint a londoni Gresham College-ban is járt.⁸³

Utrechtben előbb Gisbertus Voetius, a németalföldi ortodoxia kiemelkedő professzora vezetésével *Quaestio historico-theologica De translatione imperii a Graecis ad Francos*⁸⁴ címmel disputált (1647. december 24.). Franekerben Voetius ellenfelénél, Johannes Coccejusnál védett meg egy értekezést *Ad ultima Mosis*⁸⁵ címmel (1648). Leidenben Arnoldus Vinnius professzor vezetésével szerezte meg a teológiai doktorátust a *De actuali*

⁷⁹ KONCZ József, *Tofeus Mihály erdélyi ev. ref. püspök élete*, Kolozsvár, Ajtai Albert, 1893, 5. (Klny. a Protestáns Közlönyből.)

⁸⁰ *Apáczai és kortársai: HEREPEI János cikkei*, szerk. KESERÜ Bálint, Bp., Szeged, JATE, 1966 (Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez, 2), 79.

⁸¹ KATHONA Géza, *Tofeus Mihály kora szellemi áramlataiban: (A zsoltárrezolúciók elemzése) = Irodalom és ideológia a 16–17. században*, szerk. VARJAS Béla, Bp., Akadémiai K., 1987 (Memoria saeculorum Hungariae, 5), 401–402.

⁸² BOZZAY Réka, LADÁNYI Sándor, *Magyarországi diákok holland egyetemeken 1595–1918: Hongaarse studenten aan Nederlandse Universiteiten 1595–1918*, Bp., ELTE Levéltára, 2007 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 15), 241, 1263, 2400, 2720.

⁸³ GÖMÖRI György, *Magyarországi diákok angol és skót egyetemeken 1526–1789: Hungarian Students in England and Scotland 1526–1789*, Bp., ELTE Levéltára, 2005 (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 14), 246.

⁸⁴ RMK III. 1691. Az értekezést 1655-ben újra kiadta Voetius: RMK III. 6345.

⁸⁵ Ferenc POSTMA, Jakob VAN SLUIS, *Auditorium Academiae Franekerensis: Bibliographie der Reden, Disputationen und Gelegenheitsdruckwerke der Univ. und des Athenäums in Franeker 1585–1843*, Leeuwarden, Fryske Akademy, 1995 (Fryske Akademy, 760), 121–122. Az RMK III. Pótlásaiban sem szerepel a mű.

*Dei providentia*⁸⁶ című munkájával (1649. július 20.), a fokozatszerzésben az idősebb Jacob Trigland volt a promotora, a németalföldi ortodoxia jeles képviselője. Oklevelét jó két évszázada Benkő Ferenc még lajstromozta az enyedi Kollégiumban.⁸⁷

Hazatérését követően 1650–1651 folyamán Váradon tanított, ebből az időszakból maradt fenn a *De perseverantia sanctorum* című kétrészes értekezése, az elsőnél Becskeházi István szénior, a másodiknál Székelyhidi István disputált.⁸⁸ 1651 végétől 1653-ig Patakon tanított másodrektorként, ahol az 1652-ben elhunyt szépművelő Rákóczi Zsigmond temetésére héber nyelvű gyászverset írt.⁸⁹ 1653-tól a tanárságnál jobb megélhetést keresve Bodrogkeresztúron,⁹⁰ 1656-tól Bihardiószezen, 1658 áprilisától Szatmáron lelkészkedett. 1665-ben I. Apafi Mihály udvari papjának hívta el, 1679. június 4-én megválasztották erdélyi püspöknek. 1684. október 23-án hunyt el, november 5-én Gyulafehérvárott búcsúztatták.⁹¹

Legnagyobb terjedelmű munkája, *A szent Soltárok resolútiója*⁹² létrejöttét a fejedelmi pár támogatta, két íródeákkal, Tiszaújhelyi Istvánnal és Óvári Keszei Jánossal jegyeztették le az 1679 májusa és 1682 májusa között az udvarban elhangzott magyar nyelvű prédikációit.⁹³

Tofeus 351 tételes jegyzéke⁹⁴ az egyik legnagyobb a korabeli lelkészi gyűjtemények között. Könyvei jól azonosíthatóak, supralibros-t ritkán használt, helyette a possessorbejegyzése és a jelmondata szerepel a címlapon: „Per convitia et laudes”, azaz „Dicsőségben és gyalázatban” (2Kor 6,8).⁹⁵ A szétszóródott gyűjteményéből összesen 76 művet azonosítottam 34 kötetben, főként erdélyi közgyűjteményekben, közülük a legtöbb, 18 kötet (44 mű) a marosvásárhelyi Teleki Téka kincsei között rejtőzött. Ebből 5 kötet a Kollégium tulajdonosi jegyét viseli, 11 kötetben a bibliofil főúr nyomtatott ex librise található.

A művek egy részét a lelkészi munka támogatására szerezhette. Angolul megjelent kiadványok: a *Book of Common Prayer*, angol Biblia, konkordancia, bibliai leszármazási táblázat és egy metrumba foglalt zsoltárkönyv alkotott egy újabb kolligátumot, amelyet a

⁸⁶ RMK III. 1727. Értekezését az új fejedelem jóindulatának megnyeréséért ajánlhatta II. Rákóczi Györgynek.

⁸⁷ „Püspök Tofeus Lejdai Testimoniuma Pergamentre. 1649.” Lásd: BENKŐ Ferenc, *Parnassusi Időtöltés*, VII, 1796, *Enyedi ritkaságok egy kis tóldalékkal*, Kolozsvár, Hochmeister Márton, 1800, 37. Az irat az 1849. évi események során megsemmisülhetett (Gordán Edina szíves közlése).

⁸⁸ RMNy 2355. ; RMNy 2356. Utóbbira érkezett felelet Horvát András trencsényi rektortól: RMK II. 779. Becskeházi később Tofeusnak ajánlotta leideni értekezését: RMK III. 1843.

⁸⁹ RMNy 2435.

⁹⁰ Keresztúri Bíró Pál közbenjárására kaphatott annak szülőhelyén eklézsiát. Lásd: DIENES Dénes, *Keresztúri Bíró Pál (1594?–1655)*, Sárospatak, szerző, 2001, 144.

⁹¹ *Adattár* 2, 81–82.

⁹² RMK I. 1302.

⁹³ *Uo.*, a1v–a2v.

⁹⁴ *Adattár* 16/3, 89–97.

⁹⁵ „Senkinek semmiféle megütközést nem okozunk, hogy ne szidalmazzák szolgálatunkat, hanem úgy ajánljuk magunkat, mindenben, mint Isten szolgái: (...) dicsőségben és gyalázatban”. 2Kor 6,3–8.

szigetországban járt Szepesi M. Istvántól szerzett Tofeus.⁹⁶ Joachim Mencilus *Thanatologiája* a különböző nemű, korú és helyzetű elhunytak elparentálásához szolgált alapul.⁹⁷ Egy alapvető ökumenikus hitvallásokat (niceai, konstantinápolyi, efezusi, kalcedoni) és kora újkori (helvét, német, németalföldi, francia, angol és cseh) protestáns felekezetek alapvető tanításait tartalmazó gyűjtemény⁹⁸ mellett találkoztam még a Csulyaknál említett Jewel–Harding vita kötetével.⁹⁹ David Calderwood *Altare Damascenuma* végén, a szennylapokon Voetius utrechti privát előadásának kéziratosa változatát találjuk *De episcopatu* címmel 1647-ből.¹⁰⁰ Tofeus Utrechtben Voetiusnál disputált, a németalföldi ortodoxia kiemelkedő professzorának egyik előadásán készülhetett a diktátum. *Az Evangelium Romanum*¹⁰¹ képében nem egy római katolikus szerkönyvet vehetett kézbe Tofeus Mihály, hanem egy erősen katolikus-ellenes munkát.

Több tematikus kolligátum is feltűnt a kutatás során, amelyek a lelkésznek a szent nyelvek vagy más keleti nyelvek iránti érdeklődésére utalt, különösen a héber állhatott közel hozzá.¹⁰² Tofeus lapszéli megjegyzéseit viselik Benedictus Arias Montanus Újszövetség-kommentárjai,¹⁰³ Victorinus Bythner oxfordi professzor héber nyelvtana és segédlete a Zsoltárok Könyvének tanulmányozásához.¹⁰⁴ Korának hebraisztikai vitájának kiemelkedő nyelvészeti kiadványaira is találtam példát: Ludovicus Capelli és az ifjabb Buxtorf műveit a héber szövegek pontozásáról.¹⁰⁵ Ludovicus de Dieu, Guilielmus Schickardus és Thomas Erpenius keleti (héber, szír, káldeus, arab) nyelvekről szóló munkái részben szintén a Szentírás tanulmányozásához kapcsolódtak.¹⁰⁶

A Bisterfeld által kiadott logikai-retorikai tankönyvek gyűjteménye a váradi tanárság idejéből származhat.¹⁰⁷ Priscianus korszakokon átívelő népszerűsége szert tevő latin nyelvtanával a Tofeus is megismerkedett, talán tanított is belőle.¹⁰⁸

Két vaskosabb kolligátum nyomtatványai (részben) eredetileg Tofeus tulajdonában lehettek, szerzője, közreműködője, vagy az ajánlás címzettje volt a lelkész. Ezeket később

⁹⁶ Jelzete: To-6

⁹⁷ Jelzete: Bo-9219

⁹⁸ Jelzete: Tq-66

⁹⁹ Jelzete: Tf-119

¹⁰⁰ Jelzete: Tq-339

¹⁰¹ Jelzete: To-275

¹⁰² Bővebben lásd: OLÁH Róbert, *A héber nyelv szerepe Tofeus Mihály műveltségében*, Studia: Debreceni Teológiai Tanulmányok, 2016/1, 51–62.

¹⁰³ Jelzete: Bo-1749

¹⁰⁴ Jelzete: Bo-2477

¹⁰⁵ Jelzete: Bo-3923

¹⁰⁶ Jelzete: Bo-4244

¹⁰⁷ Jelzete: To-2064

¹⁰⁸ Jelzete: 0772

Teleki Sámuel köthette be, vagy köthette újra, ma már nehéz eldönteni. Közülük két Comenius-mű (*Angelus pacis*, *Gentis felicitas*) a szerző ajánlásával ellátva, ajándékként került Németalföldről az egykori pataki kollégához.¹⁰⁹

Apafi udvari lelkésze a zsoldárprédikációiban szívesen alkalmazott történelmi exemplumokat.¹¹⁰ Ezek egyik (potenciális) forrása Paulus Piasecius Európa-történetét 1663-ban vásárolta, az előzéklapjain olvasható tartalomra vonatkozó feljegyzések és marginálisok (lengyel, dán, svéd, erdélyi történeésekről) részben Tofeus kezétől származnak. A Báthory Zsigmond, Bethlen Gábor, I. Rákóczi György, Kemény János fejedelmek idején történetekkel kapcsolatos véleményéről is árulkodnak a jegyzetek.¹¹¹ Petrus de Vineis *Querimoniája* pedig a pápaság és a császárság középkori harcába enged betekintést.¹¹²

Johannes Wierus boszorkányságról és démonológiáról szóló munkáit szintén a Teleki Téka őrzi,¹¹³ Hieronymus Cardanus *De subtilitate* című munkája egykor Darholtz Ferencé volt.¹¹⁴ A hozzájuk hasonló „nonkonformista” olvasmányokról korábban kimutattam, hogy a jelenlétük nem okoz feloldhatatlan ellentétet az ortodox lelkészi gyűjteményekben.¹¹⁵

Apafi fejedelem udvari prédikátorától tehát igen vegyes anyag került a Teleki Tékába, a Geleji Katona könyveivel összevetve jól látszanak a különbségek. A lelkészi és tanári hivatás kellékeitől a nyelvészeti kiadványokon és a zsoldárprédikációihoz kiváló exemplumforrásként szolgáló történelmi munkákon át a nonkonformista kiadványokig terjedt a sor.

Összegzés

A század közepén egymást váltó református lelkészi generációk képviselőitől származó fenti három példa arra mutat, hogy sokszínűbb és szerteágazóbb volt a szellemi horizontjuk, mint az a korábbi szakirodalom alapján várható lett volna. A 17. századot a teológia terén a puritanizmus, a pietizmus, valamint a bibliamagyarázati módszer megújítását eredményező coccejanizmus, a filozófia területén pedig a karteizianizmus hatásával szokták jellemezni. Emellett gyakran megfélemezünk a természetes módon jelen lévő ortodoxia formáló

¹⁰⁹ Jelzete: Tq-156b és Tq-590c

¹¹⁰ GYÖRI L. János, *Az exemplumok szerepe Tofeus Mihály zsoldármagyarázataiban* = Uő., *Református identitás és magyar irodalom: Irodalom- és művelődéstörténeti tanulmányok*, Bp., Kálvin, 2015, 102–105.

¹¹¹ Jelzete: Tf-854b

¹¹² Jelzete: To-585

¹¹³ Jelzete: Tq-904a

¹¹⁴ Jelzete: To-2062

¹¹⁵ OLÁH Róbert, *Ortodoxia és okkultizmus?: Nonkonformista művek Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály könyvtárában*, MKsz, 2016/1, 18–34.

hatásáról, amely leginkább az erősen polemikus, hitvédő jellemzője kapcsán kerül a kutatók célkeresztjébe.

A doktori disszertációhoz kapcsolódó kutatás során jelentős mennyiségű alapvető dogmatikai és polemikus kiadványt találtam, amelyek egyébként jelen voltak a más szellemi áramlatokhoz besorolt értelmiségek gyűjteményeiben is, legfeljebb más hangsúllyal. Ám mellettük felbukkantak például a Szentírás tanulmányozásához kapcsolódó szövegkiadások, kommentárok és nyelvészeti munkák, jelentős történelmi olvasmányanyag, antik és humanista irodalmi művek, ókori és kortárs filozófusok, valamint némi jogi és természettudományos (jellemzően orvosi és természetrajzi) irodalom. Váratlan fordulatként néhány nonkonformista mű is előkerült (az okkult filozófia, a démonológia, vagy a millenarizmus köréből).¹¹⁶

A Miskolci Csulyak, Geleji Katona és Tofeus egykori gyűjteményéből a Teleki Tékába került 51 kötet (137 mű) főként az ortodox teológusokról korábban kialakult képet erősítette, ám több alkalommal árnyalta és finomította is azt. Csulyaktól mindössze néhány mű került be, ám Geleji Katona István esetében a kutatás már a kezdeti szakaszában is több új adalékkal szolgált a műveltségét alapjaiban befolyásoló peregrinációjáról és a könyvgyűjtési szokásairól. Tofeusnál pedig a másik két prédikátorhoz képest mind a nyelvi megoszlást, mind a tematikát tekintve sokszínűbb gyűjtemény képe bontakozott ki. A Teleki Sámuel alapításakor meglévő és a Kollégiumból bekerült könyvek mindemellett jól példázzák a Teleki–Bolyai Könyvtár gazdagságát, és azt is, hogy kitartó munkával az egyik legjobban kutatható erdélyi forrásbázist sikerült létrehozni az elmúlt évtizedekben.

Oláh Róbert

(Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára – Debreceni Egyetem)

¹¹⁶ Lásd: OLÁH Róbert, *Miskolci Csulyak István és Tofeus Mihály református lelkészek könyves műveltsége, doktori (PhD) értekezés*, Debrecen, Debreceni Egyetem, Irodalomtudományok Doktori Iskola, 2016.